

Г. Я. Сергієнко (Київ)

Біля витоків українського козацтва й Запорозької Січі

Південноруські землі, де здавна проживали слов'яни і формувалася українська народність, після визволення від золотоординського іґа в XIV ст. потрапили під владу Литовської держави. В цій середньовічній державі більшість населення становили українці і білоруси, а руська мова визнавалася державною, не було утисків і православної церкви. Однак литовські й українські бояри-багатії загарбували землі, поневолювали селян і міщан, посилювали економічний визиск. На території України були ліквідовані традиційні князівства, що виникли під час державної роздробленості Русі, і запроваджено воєводства, як і на всій території Литовської держави. Українська народність позбавлялася можливості утворити свою державність, здійснити суверенізацію, притаманну усім цивілізованим народам в епоху середньовіччя.

Рятуючись від монголо-татарської неволі, а потім і від панування князів Литви, частина селян та міщан відходила на південь України, де в нижній течії Дніпра розкинулися величезні, слабо заселені (місцями й зовсім незаселені) степи, що займали все північне Причорномор'я і Приазов'я. На цих багатих просторах з родючими землями і лісами кочували численні татарські орди. Однак таке небезпечне сусідство військової експансивної держави Кримського ханства (васала Туреччини), яке влаштовувало грабіжницькі походи на українські землі, не зупиняло відхідників і втікачів з Волині, Брацлавщини, Київщини, Чернігівщини, Галичини, Поділля: вони вміли постояти за свою волю.

Українські переселенці-відхідники і втікачі від економічного визиску називали себе козаками — вільними людьми. Озброївшись, вони героїчно захищали свій край від вторгнень турецьких і кримських завойовників, зазіхань литовських князів і польських королів.

Козаки не лише воювали (до зброї вони бралися через необхідність захистити край від ворогів), а й займалися землеробством, скотарством, ремеслами і промислами, торгували продуктами своєї праці, засновували сutori і села. Вони диференціювалися на бідноту (сірому, голоту) і багатіїв (старшин, дуків). Однак на козацькій землі не виникало обтяжливого панського гноблення й кріпацтва, що і приваблювало на південь України — Трідніпров'я тисячі втікачів та переселенців. Козаки осідали за порогами Дніпра, а їх територія дістала назву Запорозжя.

В зв'язку з відзначенням 500-річчя українського козацтва певний науковий інтерес становлять дослідження перших писемних згадок про козаків та їх фортецю — Запорозьку Січ. Ці згадки, розкидані в різноманітних джерелах, використовувалися в історичних дослідженнях¹. Автор даного ювідомлення прагне зібрати їх докупи, проаналізувати й зробити певні висновки, щоб підтвердити правомірність і вчасність святкування ук-

раїнським народом козацької слави саме тоді, коли виборюється його суверенітет і будується справді демократична Українська держава, що має вікові традиції й спирається на цивілізований національний ґрунт.

Відомий український учений, перший ректор Київського університету М. О. Максимович висловив думку про те, що козаки з'явилися в Україні після ліквідації Київського князівства й утворення на його місці воєводства Литовської держави (1471). Він, зокрема, писав: «Історично відомими стали козаки на Україні уже після 1471 року, коли Київське князівство перетворене було на воєводство. А князів Гедиміновичів не було тоді ні між воєводами київськими, ні між намісниками черкаськими, від яких в найтіснішій залежності перебували тодішні придніпровські козаки, котрі виходили з своєї Черкащини і вниз Дніпра на Запорожжя, і вгору Дніпра до Києва і далі»².

Слушна думка М. О. Максимовича ґрунтувалася на чималій джерельній базі і мала глибоко науковий зміст. Не минуло й двох десятиріч після ліквідації воєводств, як з'явилася перша писемна згадка про козаків в Україні. Вона відноситься до 1489 р. Польський хроніст Мартин Бельський (1494—1575), описуючи похід польських військ на чолі з воєводою Яном Альбрехтом, сином польського короля Казимира IV Ягеллона (1440—1492) проти орди кримських татар, які вторглися в східне Поділля (1489), повідомляв, що провідниками цього війська в українських степах до р. Саврані (притоки Південного Буга) були місцеві козаки, які добре знали свій край³.

Якщо перша згадка про козаків хронікальна, то друга — документальна: у 1490 р. українські козаки, названі в документі «черкасцы киевские», під проводом черкаського старости князя Богдана Глинського влаштували похід на турецьку фортецю Очаків⁴.

Цей документ засвідчував, що українські козаки становили вже тоді значну бойову силу, яка підпорядковувалася місцевій литовській адміністрації — старості, резиденція якого знаходилася у прикордонному місті-фортеці Черкасах. Відтоді козаки дістали другу назву — «черкаси», що нерідко зустрічається в документах, зокрема, Російської (Московської) держави.

З початком українського козацтва зв'язується селянське повстання в Прикарпатті (Галичина) під проводом Мухи (1490—1492). Польський мемуарист і хроніст Самуель Кушевич (1607—1666), спираючись на перекази людей, і, можливо, відомі йому документи, твердив, що повстанське військо Мухи діяло способом «козацького товариства»⁵. Відомий козакознавець В. О. Голобуцький підкреслював, що «повстання 1490 р. було в очах сучасників (XVI ст.) повстанням вже селянсько-козацьким, а не тільки селянським». Учений не спростовував того, що в одному з літературних джерел початку XVII ст. Муха названий козаком⁶. Тож козаки бралися за визволення України уже 500 років тому в Галичині.

В наступні роки з'являються все нові й нові згадки про діяльність українських козаків. Йдеться про лист великого князя литовського Олександра (1492—1506) до кримського хана Менглі-Гірея від 19 грудня 1492 р. Кримський хан скаржився тоді на козаків Подніпров'я (київських і черкаських) за те, що вони організовували військові походи на татарські землі, й просив захисту з боку Литовської держави. У відповідь: «Також писал еси нам в ярлыку своем, ижбы наши люди кияне и черкасцы, пришедши Днепром, под Тягинею корабль твой разбили и человека одного иняли и много статков и денег побрала, а потом иного твоего человека иняли и колькось

волов с ним взяли, а после того под Тягинею черкасцы ж десять коней взяли, а три человека иняли и з собою повели. Ино нам то несведомо, будет ли ся стало — ино ся то стало без наше воли. Про то послали есмо до наших вранников окраинных, абы того обыскали межы козаки, а чога доискавши ся дали в руки слуге твоему Мусаце, и люди, которые будут поиманы, и статки что будут побраны. А тех лихих людей, которые то будут вчинили, велели есмо сказнити»⁷. Цей документ опублікований у збірнику, виданому в Польщі під назвою «Стосунки з Менглі-Гіреєм» (польською мовою — «Stosunki z Metngli-Girejem»). Однак це був не єдиний випадок нападів козаків на кримських татар.

Той же кримський хан Менглі-Гірей у 1493 р. повідомляв великому князеві Московському Івану III, що його посла Суботу, який повертався з Волощини до Криму біля Дніпрового перевозу «из черкаского городка козаки потоптали, все поимали — пеша остали», тобто відібрали майно і коней. Козацький загін очолював черкаський староста князь Богдан Глинський. Того ж року він влаштував похід козаків у володіння Кримського ханства і розгромив гарнізон турецької фортеці Очаків, зведеної в Дніпровському лимані⁸.

Про мирні заняття українських козаків свідчить уставна грамота великого князя литовського Олександра м. Києву про збирання місцевим воеводою мита (14 травня 1499 р.), в якій зазначалося: «Которыи козаки з верху Днепра и с наших сторон ходят водою на них до Черкас и далее, и что там здобудут, с того со всего воеводе десятое мают давати; а коли рыбы привозят з верху або з низу просолныи и вялыи до места Киевского, тоди мает осьмыник* воеводин то осмотрети и обмытити и мает на город взяти от бочки рыбы по шесть грошей, а от вялых рыб и свежих десятое»⁹. Отже, в кінці XV ст. українські козаки досить широко займалися промислами й торгівлею, особливо риболовлю та збутом її продукції. Уряд Литовської держави через свою місцеву адміністрацію отримувал прибутки збиранням мита з козацьких товарів.

У першій половині XVI ст. між українськими козаками і кримськими татарами відбувалися збройні сутички. Так, взимку 1502—1503 рр. кримський хан Менглі-Гірей повідомляв у Москву великому князю Івану III Васильовичу про те, що ханське посольство відвідало Волощину. Коли ж посольство поверталось звідти в Крим, на татарський військовий ескорт, надісланий ханом для його охорони, біля переправи через Дніпро напали київські й черкаські козаки, які прибули туди вночі човнами й влаштували засідку. В збройній сутичці загинуло кілька татарських воїнів і козаків¹⁰.

Влітку наступного, 1504 р. кримський хан Менглі-Гірей у листі до великого князя литовського Олександра знову скаржився на дії українських козаків: «...Злыи люди козаки на перевозе лихое дело учинили, купцов и послов разогнали и skarбы и товары их побрали». Це сталося на одній з переправ через Дніпро. Великий князь литовський, якому була підвладна Україна, дав наказ місцевій адміністрації (київському воеводі і черкаському намісникові) розшукати відібрані речі й покарати козаків. Намісник (староста) черкаський, князь Богдан Глинський розшукав і повернув речі татарським купцям, а винних у нападі покарав¹¹.

У 1508 р. козацький загін під проводом брацлавського і віленського старости Костянтина Острозького розгромив татарську орду, яка вторглася в межі України й грабувала міста і села¹².

З донесення шляхтича Макарця Товмача (1510 р.) великому князю литовському Сигізмунду I (1506—1529) дізнаємося про нові дії козаків

проти татар у нижній течії Дніпра: «У Товани речка Ярыймова обойшла круг острова, а в Днепр зася втекла, и тою рекою покрадывали ся козаки твоее милости мимо города татарские, и тую речку на весне мает лесою переплести и каменем засыпати, чтобы козаки туда не переходили»¹³. Однак такі заходи не мали помітного впливу на козаків. Литовська адміністрація вживала їх швидше для того, щоб якось виправдовуватися перед кримським ханом.

Українські козаки спільно з польським військом під проводом згаданого вище Костянтина Острозького і кам'янецького старости Предслава Лянцкоронського у 1512 р. воювали проти татарської орди, яка вторглася в Україну¹⁴. А в 1516 р. значний загін козаків під проводом Предслава Лянцкоронського здійснив похід на татарську фортецю Білгород (над Дністровським лиманом) і турецьку — Очаків (Дніпровський лиман), завдав поразки ворожим ордам і захопив трофеї¹⁵.

Поступово чисельність українських козаків зростала. Козацькі загони стали значною військовою силою на південних кордонах Литовської держави й фактично охороняли їх від постійних вторгнень татарських орд. Взимку 1523—1524 рр. великий князь литовський Сигізмунд I Старий намагався створити постійне прикордонне військо з українських козаків. Він доручив київському намісникові Семену Полозовичу і чорнобильському державцеві Криштофу Кмитичу сформувати невеликий загін з 1—2 тисяч козаків і взяти на державну службу, щоб цими силами перешкоджати вторгненням татарських орд в Україну і при необхідності влаштовувати походи по Дніпру в Кримське ханство. Проте рада Великого князівства Литовського поставилася до цієї справи досить скептично. Вона не надіслала для цього першого найманого козацького війська грошей і сукна на його утримання. По суті, рада саботувала життєво необхідний захід для держави. Незважаючи на таке недбалство урядової установи, С. Полозович і К. Кмитич все ж зібрали загін козаків і здійснили успішний похід на татарську фортецю Тавань (острів на Дніпрі), певний час давали відсіч татарським ордам, які вторгалися в Україну¹⁶. Задумане великим князем козацьке військо так і не було набране. По суті цей проект можна вважати за першу спробу створення реєстрового козацтва для державної служби.

Незважаючи на таку невдачу щодо створення регулярного козацького війська, загони козаків продовжували активну боротьбу проти Кримського ханства. Кримський хан Сегіб-Гірей у 1527 р. скаржився великому князю литовському Сигізмунду I Старому на черкаських і канівських козаків, які нападали на татарські улуси (поселення): «Приходят к ним черкаские и каневские козаки, становятся над улусами нашими на Днепре и вред наносят нашим людям... Черкаские и каневские властители пускают козаков вместе с козаками неприятеля твоего и моего (т. е. московского князя) козаками путивльскими по Днепру под наши улусы, и что только в нашем панстве узнают, дают весть в Москву»¹⁷. Отже, українські і донські (російські) козаки діяли проти Кримського ханства спільно, а тому хан намагався посіяти розбрат між ними через уряд Литовської держави. Однак ці намагання виявилися марними: між козаками Дніпра і Дону склалася міцна військова спілка проти ворогів.

У 1528 р. українські козаки під проводом хмельницького старости Предслава Лянцкоронського і черкаського та канівського старости Євстафія Дашковича здійснили похід на Кримське ханство, завдали дошкульного удару турецькій фортеці Очаків і захопили 500 коней і 30 тис. голів худоби¹⁸.

Використовуючи козаків як військову силу для захисту кордонів і

походів проти Кримського ханства, місцева литовська адміністрація нерідко утискувала козаків. Так, у 1530 р. під час тяжби канівських міщан і козаків з місцевим старостою виявилося, що останній «кривды великие и утиски чинил», привласнив прибутки від переводу човнів через Звонецький поріг на Дніпрі, захоплював половину майна козаків, які потрапляли в полон до татар. Київський воєвода Немирович став на захист справедливих скарг міщан і козаків. Він наказав старості не втручатися до переводу через Звонецький поріг і половину майна козаків, які не мали дружин і дітей, помирати або потрапляли в полон до татар, віддавати на помин душі тим, кому він сам заповість¹⁹.

У той час оборона південних кордонів Литовської держави й України фактично уже була неможлива без участі українських козаків. Про це свідчить такий історичний факт. У 1531 р. на місто-фортецю Черкаси, де мешкали козаки і стояв невеликий литовський військовий гарнізон під начальством старости Євстафія Дашковича, напала численна орда кримських татар на чолі з ханом Саадат-Гіреєм. Захисники черкаського замку мужньо оборонялися від цього нашествия і витримали облогу, примусили татар відступити. Головною силою в обороні були козаки. Через два роки (1533) Євстафій Дашкович представив на польсько-литовський сейм у Піотркові пропозиції щодо захисту литовських кордонів від татарських вторгнень. Він висунув обґрунтований проект, в якому зазначалося: поблизу кордону з Кримським ханством на одному з важкодоступних островів Дніпра спорудити фортецю-замок й утримувати там постійну сторожу з 2000 українських козаків, які могли б плавати на човнах-чайках по Дніпру перешкоджати переправам через нього татарських орд. Крім того, передбачалося залучити на державну службу ще кілька сотень козаків, які здобували б і доставляли на острів фортечній сторожі необхідні припаси та озвідували пересування татар у степах. Однак польсько-литовський сейм не здійснив і цей проект²⁰.

Це була друга спроба взяти на державну службу українських козаків та тримувати їх у спеціальній фортеці на Дніпрі. Очевидно, необхідність закріплення козацької фортеці тоді назріла не лише в середовищі литовської адміністрації, а й серед самих козаків, які на той час ще не мали власної військової організації, а їх загони діяли розрізнено і тому недостатньо ефективно.

Українські міщани й козаки прикордонних міст Черкас і Канева зазнавали утисків з боку місцевої адміністрації. У 1536 р. там спалахнуло повстання, яке охопило Черкаське і Канівське староства. Лише за допомогою начних військових сил урядові Литви вдалося придушити повстання. Никаючи розправи, козаки відступили на Запорожжя²¹.

Пояснення причин повстання дає грамота (1537 р.) польського короля великого князя литовського Сигізмунда II Августа (1530—1572) черкаському старості Василю Тишкевичу. В ній, зокрема, говориться, що його попередник староста Євстафій Дашкович (1514—1535) задля власного тересу став посередником у торгівлі низових козаків не лише в Черкасах і Каневі, а й в інших містах; перешкоджав козакам вільний в'їзд у міста, тановлював ціни на товари, свавільно захоплював мисливські угіддя, змушував козаків відбувати на свою користь повинності й платити податки нарівні з міщанами²². Ці утиски викликали невдоволення у козаків.

Проте й надалі становище останніх залишалося без змін. Про це відомо з опису українських замків (фортець) за 1542 рік: «Окромє ильх бояр и мещан бывають у них (черкасцев) прохожие козаки; сей

зимы было их разом пол-третяста. А кроме того бывает там (в Каневе) людей прохожих, козаков неоселых, а бывает их неравно завжды, але яко каторых часов». Черкаські й канівські козаки, займаючись військовими справами, а також уходництвом, промислами і рибальством, наймалися і службу до місцевих бояр і міщан, мусили платити старостам податок — половину здобутої риби, бобрів і меду, «колядки» грошима, безплати відробляли толоки тощо²³. Їх становище залишалось тяжким.

Походи українських козаків проти Кримського ханства ускладнювали взаємовідносини Литви і Польщі з Кримським ханством, а отже й Туреччиною. Згадуваний вище Сигізмунд II Август у 1541 р. писав київському воєводі князю Каширському про те, що він уже неодноразово наказував йому утримувати козаків від походів на татарські улуси Кримського ханства. «И теперь,— зазначалось у листі,— через нашего посла пана Горностая, перекопский царь пишет нам, что наши козаки проехали разами, неизвестно откуда пришедши, на людей его, которые шли везать Москву, ударили на Каиру**, 20 человек до смерти убили и 250 коней у них взяли, а гонца, который к нам послан был, того на Днепре погромили и имущество его себе побрали; кроме того, тех людей царя перекопского которые в поле кочуют, тех козаки ваши часто бьют и имущества их себе забирают, а которого гонца своего брат перекопского царя, царь казанский к нам посылал, и того гонца на Днепре погромили и статки себе забрали. Король наказував воєводу на київських козаків скласти реєстр (список) і доставити йому у Варшаву. Воєводи повинні знати, хто і скільки козаків відправляється в пониззя Дніпра, щоб після повернення знати й карати непослушних королівській волі²⁴.

Однак урядові розпорядження не мали впливу на діяльність козаків, які продовжували війну з татарами і турками. У 1545 р. загін українських козаків спустився на човнах по Дніпру до турецького міста-фортеці Очакова. Зустрівши турецьких послів, козаки відібрали в них гроші, зброю і коней. Уряд Туреччини скаржився польському королю Сигізмунду II Августу, який вимагав відшкодування збитків з королівського «скарбу»²⁵.

До 1545 р. відносяться документальні відомості про формування українського козацтва як окремого стану серед інших суспільних станів литовсько-польської держави (шляхетського, міщанського і селянського): козаки компактно проживали у містах і селах, підлягали безпосередньо урядовій юрисдикції і мали певні права, складали особливі общини військового характеру і займалися різними промислами, офіційно використовували місцевою адміністрацією як збройна сила для оборони України від нападів татар і турків²⁶. Чисельність козацтва постійно зростала. Путивльський воєвода Російської держави у 1546 р. повідомляв у Москву великому князю Василю III Івановичу (1505—1533): «Ныне, государь, козаков в поле много и черкасцев, и киян, и твоих государевых,— вышли, государь, на помощь всех украин»²⁷. Поряд з українськими козаками діяли донські козаки, а цьому російський воєвода вбачав певну загрозу безпеці кордонів держави, хоча вони воювали переважно проти нашестя турецьких і татарських орд.

У 1547 р. загони українських козаків під начальством барського старости Бернарда Претвича дали відсіч татарській орді, що вторглася на Поділля район Вінниці й захопила полон, який відправила в Кафу, де знаходився невідомий ринок. Козаки переслідували татар аж до Очакова, взяли полон чимало татарських воїнів і повернулися з перемогою²⁸.

Литовський дипломат Михалон Литвин у записках під назвою «Привичай татар, литовців і москвитян» (1550) розповів про формування і д

українських козаків: «Київ славиться скупченням народонаселення на його землі; на Борисфені*** і його притоках розміщені багатолюдні міста і села, жителі яких з дитинства звикли до плавання, судноплавства, рибної ловлі і мисливства; багато з них, утікаючи від батьківської влади, праці, рабства, боргів та інших неприємностей або ж просто відшукуючи вигідний заробіток і кращу маєтність, збираються на Киїщину, особливо навесні. Ознайомившись з вигодами життя в низових містах, вони ніколи вже не повертаються до своїх, швидко набувають досвіду і хоробрості та знайомляться з небезпеками, полюючи на ведмедів і зубрів. Тому в цій країні дуже легко набрати добрих воїнів»²⁹. Звичайно ж такими воїнами мемуарист вважав козаків.

У «Хроніці» (1551 р.) Мартина Бельського (спеціальний розділ «Про козаків») повідомляється про те, що козаки протягом літа ловлять рибу на Низу (нижня течія Дніпра з притоками) і там її сушать. На зиму вони розходяться і живуть у містах України (Київ, Черкаси, Канів та ін.). В безпечному місці на одному з Дніпровських островів козаки залишають «човни і кілька сотень чоловік на коші****... зі зброєю, бо вони мають у себе гармати, взяті в турецьких фортецях і відбиті в татар». Автор-сучасник вказав на острів, що «називається Томаківкою, на якому найчастіше живуть низові козаки і який служить їм, по суті, найсильнішою фортецею на Дніпрі»³⁰.

Тут ми маємо найдавніше свідчення про заснування козацької Січі-фортеці на острові Томаківка (поблизу сучасного м. Марганця Дніпропетровської області; острів затоплений водами Каховського водосховища). Перша Запорозька Січ існувала з середини XVI ст. до 1593 р., коли татарська орда, скориставшись тим, що більшість козаків брала участь у повстанні під проводом Криштофа Косинського і облозі Києва, великими силами напала на Томаківку і зруйнувала січові укріплення.

Про острів Томаківка, який мав ще інші назви — Бучка, Буцький, Дніпровський, Городище, ми маємо відомості XVII ст. від французького інженера й ученого Гійома Левассера де Боплана (1600—1673), який у 1630—1648 рр. перебував на службі в Польщі й склав твір «Опис України» та першу карту українських земель. Він писав: «Томаківка — це острів до третини льє***** в діаметрі або біля того, майже круглий, дуже високий, здіймається у вигляді півкулі, геть покритий лісом. Якщо стати на його вершині, то видно увесь Ніпро***** від Хортиці аж до Тавані. Цей острів дуже гарний, я лише не зміг дізнатися, які у нього береги. Він знаходиться ближче до Русі, ніж до Татарії»³¹. На цьому острові знаходилися численні озера й річки, які описав видатний історик запорозького козацтва Д. І. Яворницький. Він же виміряв площу острова, яка дорівнювала 383 гектари³². Томаківка розміщувалася за 60 км на південь від острова Хортиці.

Що це за люди українські козаки, якими вони були? Відповідь на це питання знаходимо в тому ж творі «Опис України» Гійома Левассера де Боплана: «Вони дотепні, кмітливі, винахідливі і щедри, не прагнуть до великого багатства, але надзвичайно кохаються у своїй свободі, без якої не уявляють життя... Вони надзвичайно міцні статурою, легко переносять спеку і холод, голод і спрагу, невтомні на війні, мужні, сміливі, а швидше нерозважливі, бо не дорожать власним життям. Де найбільше вони проявляють спритності та доблесті, так це б'ючись у таборі під прикриттям возів (бо вони дуже влучно стріляють з рушниць, які є їхньою звичною зброєю), обороняючи ці укріплення; вони непогані також на морі, але верхи на конях вони таки не найкращі. Якби вони були такі ж доблесні верхи, як і на землі, то, гадаю, були б непереможними. Вони високі на зріст, жваві,

енергійні, люблять ходити в гарному одязі... Вони відзначаються міцним від природи здоров'ям...»³³.

Українські козаки та їх славнозвісна фортеця — Запорозька Січ на Дніпрі — привернули до себе увагу К. Маркса, який, познайомившись з тогочасною історичною літературою, писав: «...Вони існували на берегах Дніпра, нижче Києва; в крайньому разі, тамішнє населення називалось черкасами, і козаки також називали себе так. Багато тих, які не хотіли підкорятися ні монголам, ні литовцям, поселилося на захищених болотами і очеретами дніпровських островах; до них прибували руські втікачі; так утворилася християнська козацька республіка; вони почали будувати поселення і міста на південних берегах, які стали пустельними після монгольських спустошень»³⁴. Тут визначено походження і позитивну діяльність вільного українського козацтва, заснування ним власної держави — республіки, яку населяли переважно християни — українці, росіяни, білоруси, поляки та інші національності. А назва Запорозької Січі — «християнська козацька республіка» прийнята ученими всього світу незалежно від їх політичних поглядів³⁵.

Не згасає людська пам'ять про безсмертні діла і подвиги українських козаків. Відзначаючи 500-річчя виникнення українського козацтва, передові сили України звертають свої погляди на Запорозьку Січ — нездоланну твердиню на Дніпрі-Славутичі, осередок свободи й демократії, української державності та народності. Запорозька Січ протягом свого понад 200-річного існування (з середини XVI ст. до 1775 р.) виконувала досить важливі соціально-політичні функції: залишалась осередком визвольного руху народних мас України, формування української народності й державності, боротьби проти вторгнень татарських орд Кримського ханства і військових сил Туреччини, Польщі, Литви та інших країн, розвитку господарства та культури українського народу, його цивілізації й духовності.

Разом з українським народом вічно житимуть гуманістичні гасла козацтва: свобода, демократія, республіка, незалежність, суверенітет, просвітництво, віра в людину та її високий дух. Перші кроки до відображення козацьких традицій в Україні вже зроблено в Дні козацької слави на Запорожжі й Дніпропетровщині (1990 р.), Київщині, Тернопільщині й Ровенщині (1991 р.). Цей рух поширюється в усій Україні і скрізь, де живуть українці й дбають про увічнення пам'яті про славне минуле, козацькі традиції. Всенародне свято — проголошення 24 серпня 1991 р. державної незалежності України — стало символом людського руху до свободи, відродження духовності й державності. Не померкне у віках слава козацької, суверенної і незалежної України.

¹ Максимович М. А. Исторические письма о козаках Приднепровских. — Собрание сочинений. — К., 1876. — Т. 1. — С. 310—311; Антонович В. Б. История малороссийского казачества: Лекции. — К., 1882. — 168 с.; Грушевський М. Історія України-Руси// Козацькі часи до р. 1625. — Київ-Львів, 1909. — Т. VII. — С. 81—87; Яворницький Д. І. Історія українських козаків. — К., 1990. — Т. 2. — С. 6—26; Голубуцкий В. А. Запорожское казачество. — К., 1957. — С. 42—72.

² Максимович М. А. Исторические письма о козаках Приднепровских. Собрание сочинений. — К., 1876. — Т. 1. — С. 310—311.

³ V i e l s k i M. Kronika. — Sanok, 1856. — Т. 2. — С. 882.

⁴ Сборник РИО, т. 41. — Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымскою и Ногайскою ордами и Турциею. — СПб., 1884. — Т. 1. — С. 194—196.

⁵ Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1913. — Т. 6. — С. 11.

⁶ Голубуцкий В. А. Запорожское казачество. — С. 42. (Примітка). На ці факти звертав увагу В. Б. Антонович у праці «История малороссийского казачества// Лекции». — К.,

1882.— 168 с. і сучасний дослідник В. В. Грабовецький у монографії «Селянське повстання на Прикарпатті під проводом Мухи 1490—1492 років». — К., 1979. — С. 77—78.

⁷ Цит. за кн.: Грушевський М. Історія України-Руси// Козацькі часи — до р. 1625. — Київ-Львів, 1909. — Т. VII. — С. 82—83.

⁸ Сборник РИО, т. 41. — Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымскою и Ногайскою ордами и Турциею. — Т. 1. — С. 194—196.

* Осміник — чиновник, призначений київським воєводою для збирання мита з товарів, що привозилися до Києва.

⁹ Акты, относящиеся к истории Западной России. — СПб., 1846. — Т. 1 (1340—1506). — № 170. — С. 194.

¹⁰ Сборник РИО, т. 41. — Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымскою и Ногайскою ордами и Турциею. — Т. 1. — С. 305, 476.

¹¹ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. VII. — С. 84.

¹² Bielski M. Kronika. — Т. 2. — С. 1043.

¹³ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. VII. — С. 86.

¹⁴ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — К., 1990. — Т. 2. — С. 9.

¹⁵ Bielski M. Kronika. — Т. 2. — С. 963, 991.

¹⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. VII. — С. 87.

¹⁷ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — Т. 2. — С. 9—10.

¹⁸ Там же. — С. 10.

¹⁹ Акты, относящиеся к истории Западной России. — СПб., 1848. — Т. 2 (1506—1544). — № 195.

²⁰ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — Т. 2. — С. 10; Bielski M. Kronika. — Т. 2. — С. 1055, 1059.

²¹ Яковлев А. Бунт черкасцев и каневцев в 1536 г. — К., 1907. — С. 6—8.

²² Архив Юго-Западной России. — К., 1890. — Ч. 7. — Т. II. — № 17. — С. 366—370.

²³ Описание украинских замков// Киев. старина. — 1884. — № 8. — С. 588—589.

** Ліва притока Дніпра.

²⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1863. — Т. 1. — С. 109.

²⁵ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — Т. 2. — С. 11.

²⁶ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1848. — Т. 3 (1544—1587). — С. 3—4.

²⁷ Воейков Н. Н. Историческое описание земли Войска Донского. — Новочеркасск, 1889. — С. 4.

²⁸ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — Т. 2. — С. 11—12.

*** Давня назва річки Дніпра.

²⁹ Извлечение из сочинения Михайла Литвина (1550 г.)// Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. — К., 1890. — Вып. 1. — С. 53.

**** Польською мовою «па koszeniu».

³⁰ Bielski M. Kronika. — Т. 3. — С. 1358, 1359.

***** Лье (миля) — міра довжини у Франції, давнє лье — 4 км 444 м.

³¹ Боплан Гійом Леваассер де. Опис України. — К., 1990. — С. 43.

³² Эварницкий Д. И. Вольности запорожских козаков// Историко-топографический очерк. — СПб., 1898. — С. 98—104.

***** Дніпро.

³³ Боплан Гійом Леваассер де. — Опис України. — С. 31.

³⁴ Маркс К. Хронологические выписки. — Архив Маркса и Энгельса. — Т. 8. — С. 154.

³⁵ Під час відзначення 500-річчя українського козацтва Запорозька Січ в публікаціях називалася «Християнська козацька республіка».